

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ VI—IV ԴԱՐՅԵՐՈՒՄ

1. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ուրարտական պետության անկումից հետո նոր պայմաններ ստեղծվեցին վաղ հայկական մշակույթի ձևավորման համար:

Վաղ հայկական մշակույթի ուսումնասիրումը երկար պատմություն չունի, իսկ այն նյութերը, որոնց օգնությամբ կարելի է ուրվագծել հին Հայաստանի նյութական մշակույթի տարբեր կողմերը, նոր են երևան եկել: Պատճառն այն է, որ Հայաստանի հնագիտությունը ի սկզբանե կողմնորոշված է եղել կամ դեպի հնագույն ժամանակաշրջանների, կամ դեպի միջնադարի ուսումնասիրումը, գրեթե շրջանցելով վաղ հայկական մշակույթը: Վաղ հայկական սակավաթիվ նյութերը, եթե նրանք ընդհանրապես հայտնաբերվում էին ուրարտական կամ նախաուրարտական հուշարձանների հետազոտման կապակցությամբ, մեծ մասամբ երկար ժամանակ մնում էին չճանաչված և չիմաստավորված:

Ուրարտական էրեբունի քաղաքի միջնաբերդի պեղումները Երևանի հարավ-արևելյան ժայռամասում գտնվող Արին-բերդ կոչված բլրում բացահայտեցին նաև ետուրարտական նյութեր, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. V—IV դարերով: Մի քանի հետաքրքիր շենքերի մնացորդները որոշ պատկերացում են տալիս վաղ հայկական ժամանակաշրջանի ամրոցատիպ նշանավոր կենտրոնների ճարտարապետության բնույթի մասին¹:

Հրազդան գետի վերին հոսանքում գտնվող Հրազդանի շրջանում (պատմական Մաղազ գավառում) բրոնզի և երկաթի դարերի հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրման կապակցությամբ, Աթարբեկյան (նախկին Քարվանսարա) և Զրառատ (նախկին Ռեդամալ) գյուղերում կատարված աշխատանքների ընթացքում հանդես եկան նյութեր, որոնք, ինչպես ցույց տվեցին հետագա ուսումնասիրությունները², վերաբերում են վաղ հայկական ժամանակաշրջանին և նպաստում այդ ժամանակաշրջանի մշակույթի որոշ կողմերի բնութագրման:

¹ Տե՛ս Կ. Լ. Օգաչեսյան, Арин-берд, Архитектура Эребуни, Ереван, 1961. Գ. Ա. Տիրացյան, Արին-բերդի պլանազարդ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում:

² Տե՛ս Ա. Օ. Мнацаканян и Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, ИАНАОН, 1961, № 8; А. Օ. Мнацаканян, Раскопки могильников у селения Атарбека, КСИИМК, вып. 60, 1955.

նրա նույն տիպի նյութեր հայտնի են ուրարտական Թեյշեբայի քաղաքի տեղումներից, ինչպես նաև Հայաստանի տարբեր վայրերից՝ Իջևանից, Կույբիշևից (նախկին Ջարխեջ), Կիրովականից, Կամոյից, Գեղադիրից, Նոյմբերյանից, Ղափանից և այլն³։

Նյութերի, գլխավորապես թանկագին մետաղից, մի այլ խումբ հայտնի է Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայից, հիմնականում պատահական հայտնաբերումների շնորհիվ, և տակալին XIV դարում ցրվել է արևմտաեվրոպական թանգարանների միջև։ Խոսքը գերազանցապես պաշտամունքային և սեղանի արժաթյա ամանեղենի մասին է, որը գեղարվեստական արժեքից բացի ունի նաև կուլտուրապատմական նշանակություն⁴։ Նման անոթներ՝ արժաթյա պըտյակներ, գտնվել են Արին-բերդի շրջակայքում։

Վերջապես, լրացուցիչ տրվյալներ հնարավոր է քաղել զբաղվոր աղբյուրներից, գլխավորապես այդ ժամանակաշրջանի հույն պատմիչ Քսենոփոնի «Անաբասիս» երկից։

Վաղ հայկական ժամանակաշրջանի մշակույթի ընդլայնմանը ժառանգող նյութերը ինքնաբերաբար տրոհվում են երկու մասի, յուրաքանչյուրն իր ուրույն դեմքով և հասարակության կյանքում խաղացած իր դերով։

Առաջին մասին են վերաբերում այն նյութերը, որոնք բնորոշվում են հասարակ բնակչության առօրյա կյանքը, այն առարկաներն ու իրերը, որոնք անմիջական կիրառություն են գտնում ժողովրդի կենցաղում։

Կավե սափոր. Զրառաս

³ Տե՛ս Ա. Ա. Мартусосян, Город Тейшебаинз, Ереван, 1961; С. А. Есаян, Археологические находки близ поселка Иджеван, ИАНАОН, 1961, № 4, էջ 73—82; его же, Астхаблурский могильник, БОИ, 1968, № 6; Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղադիրում, ԼՀԴ, 1966, № 1, էջ 83—93։

⁴ Տե՛ս О. М. Dalton, The treasure of the Oxus with other examples of early oriental metal-work, London, 1964, III ed; G. Milgeon, Les accroissements des Musées du Louvre, «Les Arts», № 1, 1901; A. Furtwängler, Erwerbungen der Antikensammlungen in Deutschland, «Archäologischer Anzeiger», VII, Berlin, 1892; Դ. А. Тирациян, К вопросу о торевтике и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, ИФЖ, 1969, № 1.

Կավագործություն: Մ. թ. ա. V—IV դարերից մեզ հասել են լավ թրծված կավից պատրաստված բաց գույնի (մոխրագույն, կարմրավուն, սրճագույն)

Կավե սամփուր. Կարմիր-բլուր

սափորներ: Սրանք հարթ հատակով, ուռուցիկ իրանով, գլանաձև վզով և շեփորաձև պսակով անոթներ են, աղեղնաձև երկար կանթերով⁵։ Դրսի կողմից կանթերը տարբեր տեսակի (այդ թվում ակոսավոր) զարդեր ունեն։ Անոթների մեծ մասը դրդի վրա է պատրաստված։ Ընդհանուր առմամբ այդ սափորները իրենց ձևերով ու կերպարով տարբերվում են նախորդ՝ երկաթի դարի կավանոթներից, սակայն որոշ հատկանիշներով, հատկապես կանթերի զարդերով, այնուամենայնիվ, կապվում են նրանց հետ։

Մշակութային հետաքրքիր կապեր է դրսևորվում երկկանթանի սափորաձև մի անոթ, հարթ հատակով, դեպի վերև լայնացող իրանով, բարձր պսակով, նարնջագույն արտաքինով⁶։ Ուրարտական խեցեգործությանը հայտնի է անոթների այս տիպը (Արին-

բերդ և Կարմիր-բլուր), մի հաճախմանք, որ ակնարկում է վաղ հայկական խեցեգործության այս ձևի հին ակունքների մասին։ Դրա հետ մեկտեղ նման անոթների ավելի զարգացած ձևերը գերիշխում էին աքեմենյան ժամանակաշրջանի գեղարվեստական մետաղագործության մեջ։ Այդ երևում է պատահական բազմաթիվ հայտնաբերումներից, ինչպես և Պերսեպոլիսի քարձրաքանդակներից։

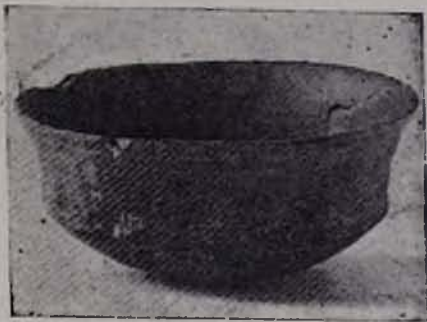
Գնդաձև, երկու փոքր «հաղորդակցվող» կճուճներից կազմված անոթը, որը ևս իր նմաններն ունի ուրարտական նյութերի մեջ, հատկապես հետաքրքիր է կարմրավուն և մուգ սրճագույն իր զարդերով՝ բաց ֆոնի վրա⁷։ Այս զարդերը Հայաստանի վաղ շրջանների գունազարդ խեցեղենի ուշ արձագանքն են թվում, որով այդ անոթը թերևս կարելի է կապող օղակ համարել ուրար-

⁵ Տե՛ս Ա. Օ. Мнацаканян и Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, տիտ. 3; Ա. Օ. Мнацаканян, Раскопки могильников у селения Атарбекян, նկ. 5, նաև Մորիերի Ելութերը՝ Ջարխեշից (Պետ. էրմիտաժ), Ա. Ա. Мартиросян, Город Тейшебаини, նկ. 67։

⁶ Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, նույն տեղում, նկ. 63; Г. А. Тирацян, Урарту и Армения, ВОИ, 1968, № 2.

⁷ Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Город Тейшебаини, նկ. 66։

տական և հելլենիստական ժամանակաշրջանի գոնազարդ կավանոթների միշև։ Նույն վաղ հայկական շրջանին պատկանող կավե ըմպանակները կորագիծ հատակ ունեն և ընդգծված անցնում դեպի բարձր, լայնացող պսակը⁸։ Այս տիպի անոթները աքեմենյան և հետագա դարաշրջաններում լայն տարածում են գտել ընդարձակ տերիտորիայի վրա՝ Փոքր Ասիա (Գորդիոն), Պարսկաստան (Պերսեպոլիս), Անդրկովկաս (Վրաստան, Արևելյան Անդրկովկաս)։ Սրանք ամենայն հավանականությամբ հինարևելյան ծագում ունեն և կապվում են Ասորեստանի և Ուրարտուի մշակույթի հետ։

Կավե ըմպանակ, Ցամաքերիդ

Մետաղագործությունը։ Մարդկային հասարակության զբաղմունքի այս հնագույն ճյուղը ներկայացված է զենքերի և հասարակ զարդերի արտադրանքով⁹։

Հանդիպում են միջին չափերի նիզակի երկաթե ծայրեր՝ երկաշավուն շեղ-բնորով և սևամեջ կոթառով։ Այսպիսի նիզակի ծայրերն իրենց տիպաբանական նախորդներն ունեն երկաթի դարի նյութերի մեջ։ Դանակները, նույնպես երկաթից, երկու տիպի են. օղակաձև դաստապանով կամ փոքր չափի ուղիղ դաստապանով։

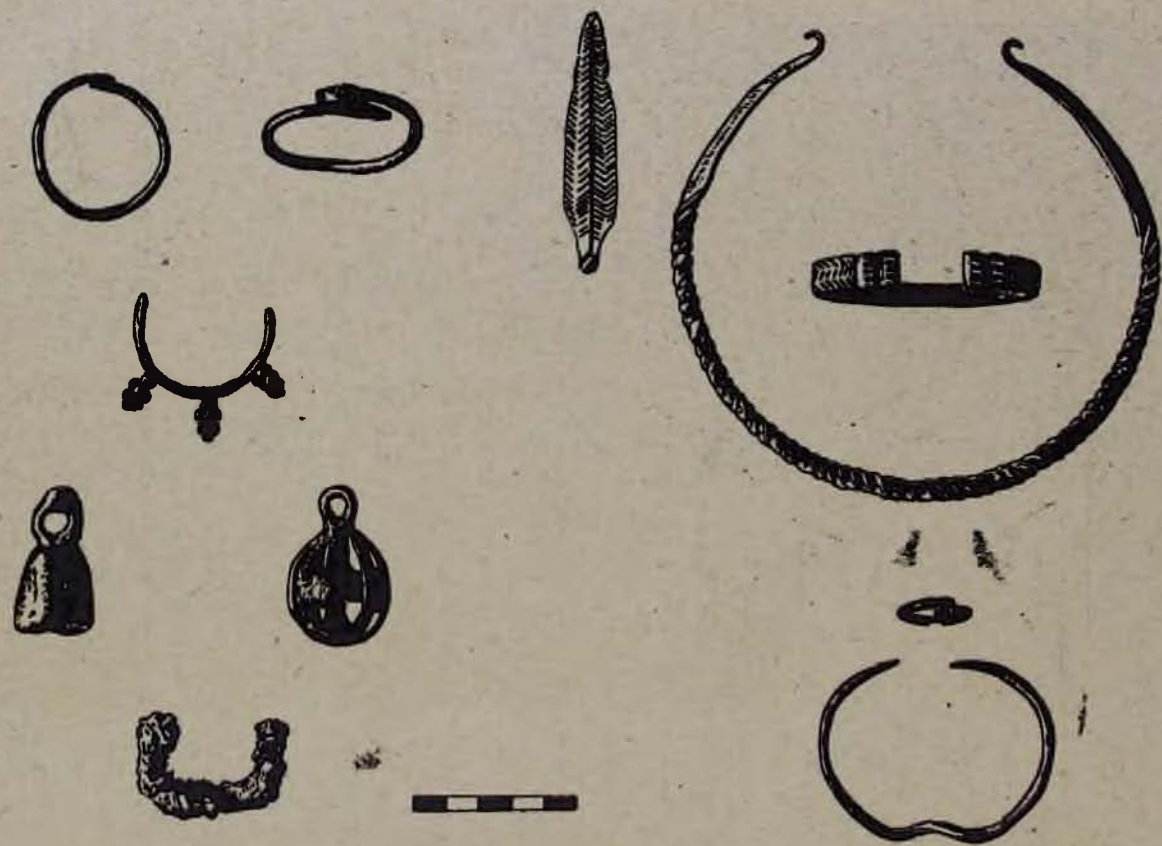
Ջարդերի թվում պետք է նշել բրոնզե լարից պատրաստված հյուսածո վըղ-նոցները, տափակ ծայրով։ Սրանք ևս հանդիպում են բրոնզի դարից սկսած։ Ապարանջանների գերակշռող մասը V—IV դարերի համար բնորոշ ներճկումների ունեն։ Նման տիպի ապարանջաններ, հատկապես ոսկուց, հանդիպում են աքեմենյան մշակույթի հետ առնչվող նյութերում, ինչպես նաև Շոշ (Սուզա) քաղաքի՝ Աքեմենյանների պալատի պատերի վրա պատկերված թիկնապահների ձեռքերին։

Հանդիպում են նաև զանգակաձև կախիչներ և ականջի օղեր, կիսաշրջանաձև ողկույզանման երեք ելուստներով։ Օղերը հիշեցնում են ասորեստանյան ժամանակաշրջանի նման առարկաները և վկայում տեղական ու հինարևելյան զարդերի կապերի մասին։

Քանդակագործություն։ Արդեն նախաուրարտական ժամանակաշրջանում տեղի էր ունեցել քարե կուռքերի մարդակերպ դառնալու պրոցեսը, որի մասին վկայում են մի քանի հարթ դեմքերով, պրիմիտիվ քանդակներ։ Սրանց հիման վրա հետագա դարերում մշակվում է մարդակերպ փոքր-ինչ ավելի զարգացած նմուշների մի խումբ, որի մի օրինակը՝ Աղջաղալայից, հավանաբար, ուշ-ուրարտական կամ վաղ-հայկական քանդակագործությունը պետք է վերագրել։ Այս արխայիկ օրինակը կլոր քանդակ է, երեսի մի շարք առանձնացված ման-

⁸ Տե՛ս А. О. Мнацаканяч и Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, ԿԽՄՄ. 4։

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ԿԽՄՄ. 1, 2։

Բրնձյա և երկաթյա զարդեր. Ջրաստան

րամասնություններով, ինչպիսիք են՝ գլխի ծածկ և ձևկատ, քիթ, բերան և աչքեր, Բոլորը մի հարթության վրա են վերարտադրված և բնութագրում են ժողովրդական քանդակագործության առանձնահատկությունները¹⁰:

Գյուղական ճարտարապետություն: Հույն պատմիչ Քսենոփոնը մ. թ. ա. V—IV դարերի հզորին անցնելով Հայկական լեռնաշխարհը հարավից դեպի հյուսիս և տեսնելով իր ճանապարհին ընկած գյուղերը, թողել է գյուղական տների թուղթիկ նկարագրությունը: Ըստ այդ նկարագրության, Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների գյուղական տների ճարտարապետությունը տարբերվում է կենտրոնական շրջանների տներից: Հարավային Հայաստանի տները աշտարակավոր էին¹¹, Այդ առանձնահատկությունը բացատրվում է, ըստ երևույթին, պաշտպանողական նկատառումներով: Քսենոփոնը աշտարակաձև տներ է հանդիպել նաև Պոնտական լեռներում, մոսինոյկների երկրում: Ըստ երևույթին, նման տների կառուցվածքի ակունքները պետք է որոնել ուրարտական ճարտարապետության մեջ, որին քաջ ծանոթ էին աշտարակաձև կառույցները, այդ լիովն, հավանաբար, և աշտարակաձև քնակարանը¹²:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային մասերի գյուղերը այլ տիպի տներ ունեին: Սրանք ստորերկրյա էին, վերևից շրհորի բերանի նման բացվածքով, որը լայնանում էր ներքևի մասում: Այս բացվածք-մուտքով մարդիկ սանդուղքով իջնում էին սենյակ: Անասունների համար հատուկ մուտք էր փորված գետնի միջով¹³: Այս, ինչպես նաև ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի տների մեջ հնարավոր է տեսնել հայկական ժողովրդական տան վաղ օրինակը, որը հանդիսանում է ճարտարապետական ավելի զարգացած ձևի՝ գլխատան նախատիպը¹⁴:

Դամբարանային կառույցներ: Վաղ-հայկական ժամանակաշրջանի համար հատուկ են ինչպես առանձին, այնպես և կոլեկտիվ թաղումները: Առաջինները, ինչպես վկայում են Թեյշեբաինի քաղաքի պեղումները, ձևաթիվ հատակագծով: Քարից սարքված գերեզմաններ էին՝ ծածկված կեղծ թաղով¹⁵:

Կոլեկտիվ թաղումների համար բնորոշ է մեծ չափերի սալերից կառուցված սալարկղը¹⁶:

Հուշարձանների և առարկաների երկրորդ խումբը առնչվում է հասարակության վերնախավի հետ: Նրա մեջ մտնում են մի շարք շինքերի մնացորդներ, գեղարվեստական մետաղագործության բազմաթիվ իրեր և այլ նյութեր:

Պալատական ճարտարապետություն: Արեմենյանների օրոք ուրարտական էրեբունի քաղաքի միջնաբերդը (Արին-բերդ բլուր) շինարարական նոր գործու-

¹⁰ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, էջ 81—84:

¹¹ Տե՛ս Хен., Апаб., IV, 4, 2:

¹² Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Л., 1962, նկ. 55, 56:

¹³ Տե՛ս Хен., Апаб., IV, 4, 25:

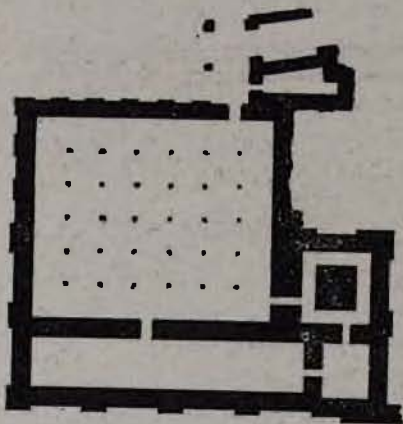
¹⁴ Տե՛ս В. Н. Арутюнян, С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, М., 1951; К. Л. Оганесян, Арин-берд, I, էջ 76:

¹⁵ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, էջ 141, նկ. 64:

¹⁶ Տե՛ս А. О. Мнацаканян и Г. А. Тирицян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, էջ 69:

նեոլիթյան վայր է դառնում: Հիմնական վերակառուցումները զգալի չափով փոխում են միջնաբերդի շենքերի ճարտարապետական կերպարը:

Մ. թ. ա. VIII դարում կառուցված ուրարտական տաճարի նախամուտքի սյունաշարի ընդլայնումով (հավանաբար V դարի առաջին կեսերին) կաղմա-

Սյունազարդ դանլիճի նախակղիժ.
Արին-բերդ

վորվեց սյունազարդ դահլիճը: Ի տարբերություն ուրարտական շենքի պատերի, որոնց ներքևի քարե մասի բարձրությունը 1,5—2 մ պակաս չէ, և որոնք օժտված են արտաքին խոշոր ելուստ-որմահեցերով, դահլիճի հավելված հատվածների պատերի քարե մասը ցածր է (0,54 մ), շարված է մաքուր տաշված վեմերից, իսկ որմահեցերը ավելի փոքր չափերի են:

Դահլիճի մեջ պահպանված սյան հիմքերից երևում է, որ այն ունեցել է սյունների 5 շարք, ամեն մի շարքում 6-ական սյուն, որոնք կրել են դահլիճի հարթ ծածկը: Ներսից, պատերի երկայնքով, ցածր նստարան էր ձգվում, որի հարավային մասում տեղադրված

էր զոհասեղանը¹⁷: Ելնելով այն հանգամանքից, որ սա ամրոցի տերիտորիայում միակ սրահն է, այն էլ այնպիսի հսկայական չափերի, որին սյունաշարերը հանդիսավոր երանգ էին հաղորդում, կարելի է նրա մեջ ընդունասրահ, խորհրդակցությունների և ժողովների մի վայր տեսնել:

Աքեմենյան ճարտարապետությունը հարուստ է սյունազարդ նման դահլիճներով (հին պարսկ. ապադանա), որոնց նախատիպերը կարելի է գտնել Ուրարտուում: Սյունների նույն թվով և նման դասավորությամբ դահլիճներ են հանդիպում Աքեմենյանների հնագույն մայրաքաղաքում՝ Պասարգադում և Պերսեպոլիսում¹⁸:

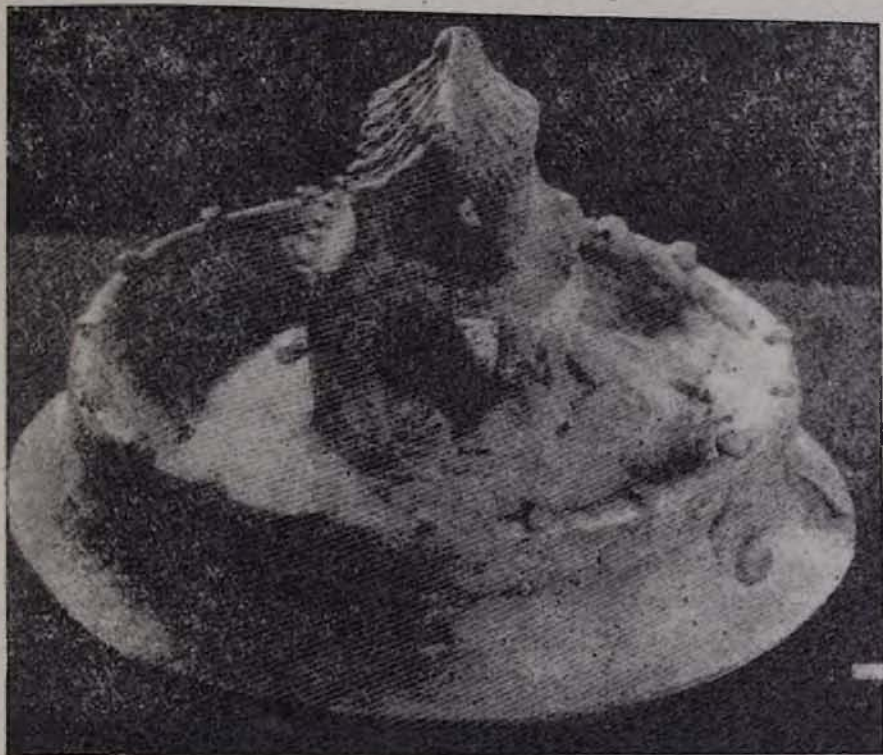
V դարում արմատական վերակառուցման ենթարկվեց նաև ուրարտական պալատի միջին մասը, որտեղ ուրարտական «սուսի» կոչվող տաճարի առջև գտնվում էր սյունազարդ ներքին բակ: Այդ աշխատանքների ընթացքում փակվեցին դեպի բակ նայող դռները, վերացվեցին բակի սյունները, կառուցվեցին նոր պատեր, որի հետևանքով նախկին ուրարտական տաճարը և նրա առջևի բակը մի մեկուսացված ամրոցություն կազմեցին: սկզբունքորեն բավականին նման Աքեմենյան կրակի տաճարներին: Ուրարտական «սուսի» տաճարի նախկին շենքում հայտնաբերված մոխրի հաստ շերտը և մուտքի առջև կանգնեցված նոր մուկթը վկայում են, որ այն վերափոխվել է մշտական կրակի պահպանման վայրի¹⁹:

17 Տե՛ս Կ. Լ. Оганесян, Арин-берд, I, նկ. 43 և 44:

18 Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը, էջ 106:

19 Տե՛ս Կ. Լ. Оганесян, Арин-берд, էջ 88—97, նկ. 46:

Շատ համայնական է, որ այդ վերակառուցումը արդյունք է աքեմենյան կայսրության մեջ անցկացված կրոնական ռեֆորմի, որով տեղական աստվածությունները և նրանց սրբավայրերը վերացվեցին և նրանց տեղը հաստատվեցին կրակի տաճարները։ Այս տեղեկությունները հայտնի են Քսերքսես թագավորի այդպես կոչված «Դեերի մասին արձանագրությունից»²⁰։

Տաճարի կավե մոդել. Իլեան

Պալատից արևելք, ուրարտական մի այլ շենքի տեղում հայտնաբերվեց աղյուսից կառուցված մի շինություն՝ մի մեծ երկարավուն և կողքից հարող երկու փոքր սենյակներով։ Շենքը լուսամուտներ կամ լուսավորության այլ աղբյուրներ չի ունեցել, բացի մուտքից։ Մեծ սենյակի պատերը ներսից ունեն կամարակապ խորշեր։ Հնարավոր է, որ այս շենքը ևս, որը հարուստ է մոխրով և սլարփակված է ամեն կողմից, հանդիսացել է կրակի տաճար²¹։ Արին-բերդում V—IV դարերի շքեղ ընդունասրահի, ինչպես և կրակի տաճարների նման հուշարձանների առկայությունը հավանական է դարձնում այն միտքը, որ Լրեբունին դարձել էր աքեմենյան սատրապության վարչական կենտրոններից մեկը²²։

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94 և հաջ.։

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97—102, նկ. 50, 51։

²² Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, Արին-բերդի սյունազարդ դահլիճը...։

Գեղարվեստական մեծադազործություն: Այս բնագավառի համար բնորոշ է սեղանի արծաթե ամանեղենը, որից Հայաստանում գտնվել են քաղմաթիվ նմուշներս: Եղջերագավաթները (ոխտոն, պտյակ), որոնք եղջյուր հիշեցնող անոթներ են, ներքևի մասում կենդանակերպ և փոքր անցքով, ներկայացված են բազմաթիվ օրինակներով: Եղջերագավաթներից մեկի պատերը մշակված են հորիզոնական առվակոսներով, իսկ նրա վերևի մասում՝ եզրին, արմավիկներից, լոտոսի ծաղիկներից և բողբոջներից կազմված մի գոտի է պատկերված:

Արծաթյա պտյակ. Երզնկա

Գավաթի կենդանակերպ վերջավորությունը տարբեր կենդանիների մասերից է կազմված. իրանը՝ թևավոր առյուծի է, առջևի թաթերով հանդերձ, գլուխը՝ եղջերավոր արծվի²³: Անոթը պատրաստելիս մի քանի տեսակի տեխնիկա է կիրառվել. դրվագման, ձուլման, փորագրման: Նրա որոշ մասերը ոսկեզօծ են: Պատկերված ճիվաղը, անգղառյուծը (գրիֆոն) ոճական առանձնահատկություններով մոտ է կանգնած աքեմենյան արվեստին և որոշակի զուգահեռներ ունի այդ արվեստի մեծադազործության մեջ՝ թե՛ պալատների պատերի հարդարանքներում և թե՛ քանդակագործության մեջ:

²³ Տե՛ս O. M. Dalton, The treasure of the Oxus..., տխտ. XXII, 178, XXIII, 180, նկ. 72:

Մյուս եղջերագավաթը ավելի բարձր, հարթ պատերով է, կենդանակերպ վերջավորությունը պատկերում է մի քարայծ՝ առջևի ոտքերը ծալած և երկար, դեպի ետ պտտվող եղջուրներով։ Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Արին-բերդի մոտերքից գտնված մեծ եղջերագավաթը, հեծյալի քանդակով ավարտվող ներքնամասով, որը պատկերում է մի մեծատոհմիկ անձնավորության, գուցե սատրապին։

Ռիտոնները շատ տարածված էին աքեմենյան աշխարհում։ Նման անոթներ ծանոթ էին նաև ուրարտական նյութական մշակույթին, ինչպես այդ երևում է Սարգոն Բ-ի տեքստերից, Արին-բերդում և Գորդիոնում գտնված իրերից։ Դժվար է առայժմ տիպարական անմիջական կապ հաստատել ուրարտական այս նյութի և Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված վերահիշյալ եղջերագավաթների միջև։

Գլխավորապես դրվագման եղանակով զարդարված պնակները կամ լայն, ցածր թասերը (փիալաները) աքեմենյան ժամանակաշրջանի Առաջավոր Ասիայի զեղարվեստական մետաղագործության բնորոշ իրերից են։ Զարդերը հորինված են լոտոսի ծաղկի տարբեր մասերի՝ սրածալր պսակաթերթիկների, ձվաձև բողբոջների և հենց իր՝ ծաղկի համադրությամբ։

Նման փիալաներից երեքը գտնվել են Արևմտյան Հայաստանում, ընդ որում երկուսը զարդերով են, երրորդը՝ անզարդ²⁴։

Կարևոր է այն հանգամանքը, որ մետաղյա վերահիշյալ փիալաների զարդերը հիշեցնող վարդյակ հանդիպում է Հայաստանի արևելյան շրջաններում և դրռմված է կավից պատրաստված մի ըմպանակի հատակին, մի հանգամանք, որը խոսում է Հայաստանի տարբեր շրջանների մետաղագործության և կավագործության կապերի մասին²⁵։

Արծաթե ըմպանակները, նույնպես Արևմտյան Հայաստանից, ընդգծված հինարևելյան կերպար ունեն և լայն տարածում են գտել աքեմենյան ժամանակաշրջանում։ Սրանք, որպես կանոն, կիսագնդաձև իրան ունեն. տարբերակն-

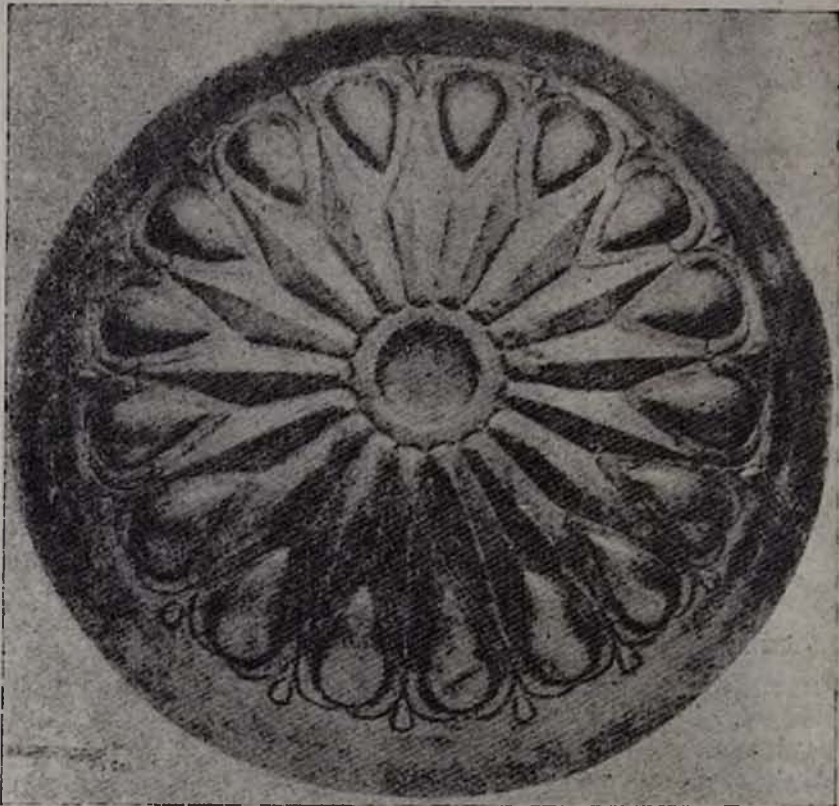

Արծաթյա պալակ. Արին-բերդ

²⁴ Տե՛ս G. Migon, Les accroissements des Musées du Louvre, էջ 18. O. M. Dalton. The treasure of the Oxus., էջ 44.

²⁵ Տե՛ս A. O. Мнацаканян и Г. А. Тирицян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, էջ 76.

ընդ՝ ավելի ցածրանիւտ են, բայց կորագիծ հատակով: Պսակները բարձր են և թեք, դեպի դուրս լայնացող շուրթերով: Բնորոշ են ելուտավոր ընդգծված անցումները իրանից դեպի պսակը²⁶, նույնպես կարևոր է այն հանգամանքը, որ այս անոթները, որոնք երկար ժամանակ մեկուսի էին մնում Հայաստանի նյութական մշակույթի մեջ, այժմ ունեն իրենց զուգահեռները Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջաններում հայտնաբերված կավե անոթների մեջ²⁷:

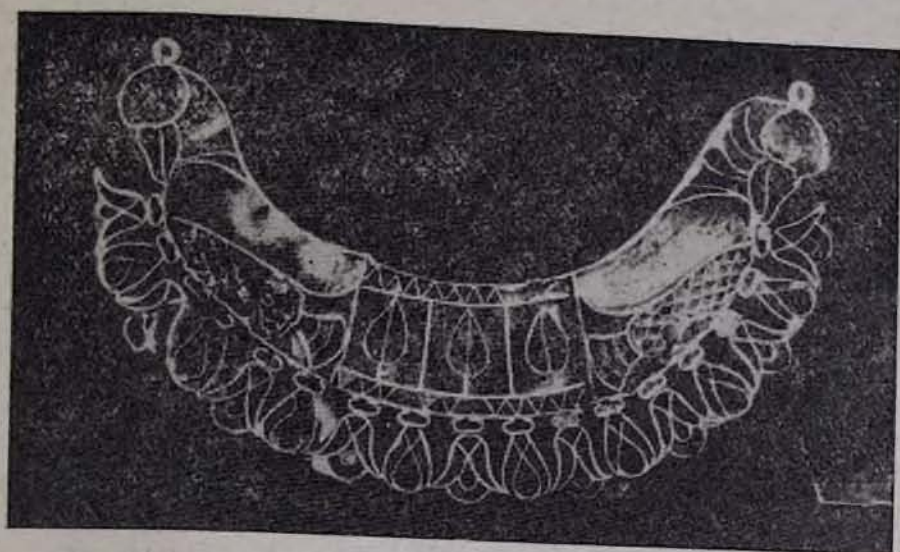
Արծաթյա պնակ. Երզնկա

Ըստ երևույթին, նույն ձևի անոթների մասին է խոսում հույն պատմիչ Քսենոփոնը, երբ Հայաստանի տերիտորիայում երկու անգամ հիշատակում է արծաթյա ըմպանակների մասին²⁸, Վաղ-հայկական ժամանակաշրջանում այս տիպի տարածումը բացատրվում է հինարևելյան ավանդույթների կենսունակությամբ: Վերջին տարիների հնագիտական հայտնաբերումները ցույց են տալիս, որ ուրարտական նյութական մշակույթը ստեղծել էր թասերի և ըմպա-

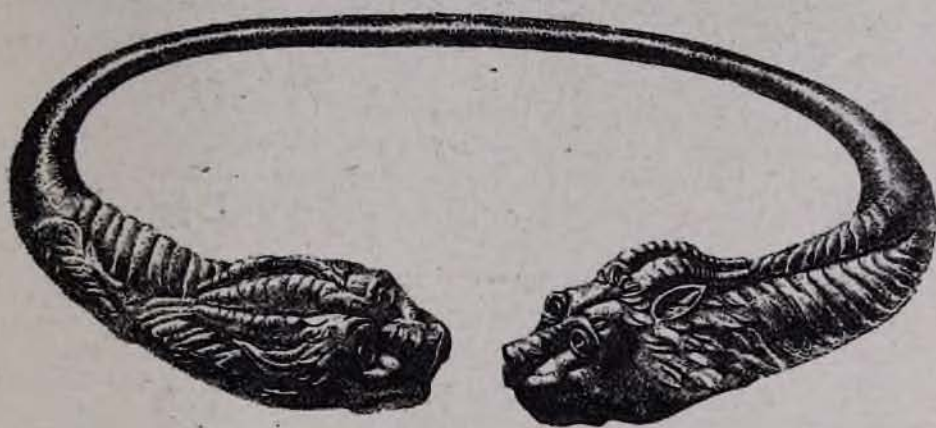
²⁶ Տե՛ս O. M. Dalton, The treasure of the Oxus..., էջ 45:

²⁷ Տե՛ս A. O. Мнацаканян и Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, տիպ. 4: A. A. Мартиросян, Город Тейшебаини, նկ. 63:

²⁸ Տե՛ս Xen., Anab., IV, 3, 25, IV, 4, 24:

Ոսկյա կրծնազարդ. Արմավիր

Ոսկյա վանդակ. Դարույնք (Հասան-ղալա)

նակների ձևեր, որոնց ազդեցությունը վաղ-հայկական նման անոթների վրա շատ հավանական է:

Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում գոյություն են ունեցել երկ-
կանթանի սլացիկ անոթներ, որոնց կանթերը կենդանակերպ են: Հետևի ոտքե-
րի վրա կանգնած քարայծ պատկերող մի կանթ, որը անկասկած պատկանում
է վերոհիշյալ տիպի մի անոթի, գտնվել է Արևմտյան Հայաստանում²⁹, Քարայ-
ծի ոճական առանձնահատկությունները, աչքերի, հոնքերի, եղջյուրների և այլ
մանրամասնությունների վերարտադրությունը կասկած չեն թողնում աքեմեն-
յան արվեստի շրջանակներին, ըստ որոշ գիտնականների, այդ արվեստի զար-
գացման վերջին փուլին պատկանելու մասին³⁰, երբ իրեն զգացնել է տալիս
նաև հունական ազդեցությունը:

Երկկանթանի մի հույակապ անոթ է պատկերված Պերսեպոլիսի քարձրաքան-
դակներում, ընծաներ մատուցող հայերի ձեռքին: Նա եւի տլացիկ ձև, հարթ
մակերես ու գրիֆոնակերպ կանթեր և վերարտադրված է վարպետությամբ ու
ռեալիստորեն³¹, Մետաղյա այս անոթները ևս իրենց զուգահեռներն ունեն վաղ-
հայկական խեցեգործության մեջ, որի մասին վկայում է Կարմիր-բլրի քաղա-
քային մասում գտնված, վերևում հիշատակված անոթը³², Այս անոթների ծա-
ղումը նույնպես գնալով ավելի որոշակիորեն է կապվում ուրարտական կավա-
գործության նման ձևերի հետ:

Այս ժամանակաշրջանի դարդերի մասին պատկերացում են տալիս ծայրե-
րը առյուծակերպ ոսկյա մանյակը, որը գտնվել է Բասենում՝ Դարույնքի (այժմ
Հասան-ղալալի) դամբարաններում³³, ինչպես և Արմավիր-բլրում պեղումների
ընթացքում հայտնաբերված մահիկաձև կրծքազարդը: Սա հին ոսկերչական
արվեստի մի կատարյալ նմուշ է, զարդարված թռչունների, լուսոսի ծաղիկների
և կենաց ծառերի ոճավորված մոտիվներով: Նման առարկաներ միանգամայն
հատուկ էին հինարևելյան արվեստին ու մշակույթին: Ասորեստանի և Ուրար-
տուի ծայրամասում՝ Մանա երկրի տերիտորիայում, Զիլիեում հայտնաբերված
գանձի կազմում կա նման ձևի մի կրծքազարդ³⁴:

Այդպիսիները տարածված էին Ասորեստանում և հատկապես Ուրարտուում:
Նման կրծքազարդեր պատկերված են ուրարտական արձանիկների վրա, կամ
հայտնաբերվել են պեղումների ընթացքում (Թոփրախ-կալե, Արին-բերդ):

Պատրաստման տեխնիկայի մանրամասնություններով (ոսկյա բարակ,
նեղ, թերթիկաձև միջնորմներից կազմված բլիշներ՝ բազմագույն քարերով ըն-
դելուզված) և մի շարք այլ առանձնահատկություններով Արմավիրի կրծքա-
զարդը մոտ է կանգնած աքեմենյան ժամանակաշրջանի արվեստի նմուշներին³⁵:

²⁹ Տե՛ս A. Furtwängler, Erwerbungen der Antikensammlungen in Deutschland... էջ 114.

³⁰ Տե՛ս P. Amandry, Toreutique achéménide, „Antike Kunst“, № 2, 1959, էջ 51.

³¹ Տե՛ս E. Schmidt, Persepolis, I Chicago, 1953, տիտ. 20 B.

³² Տե՛ս A. A. Мартыросян, Город Тейшебани, էկ. 63.

³³ Տե՛ս С. В. Тер-Аветисян, Курганы Хасан-калы, «Известия Кавказского историко-археологического института», т. IV, Тифлис, 1924, էջ 2.

³⁴ Տե՛ս R. Ghirshman, Notes iraniennes, IV, Le trésor de Sakkez, „Artibus Asiae“, XIII, 3, 1950.

³⁵ Տե՛ս O. M. Dalton, The treasure of the Oxus..., տախտ. 1:

Քարե անոթներ: Հայաստանի տարբեր վայրերում գտնվել են սկահակներ բարձր ոտքի վրա՝ ամբողջական (Գեղաղիր, Էնոնային Ղարաբաղ) կամ բեկորների ձևով (Արմավիր, Գառնի, Հացավան, Սևան)։ Այս սկահակները պատրաստված են կանաչավուն-կապտավուն կամ մոխրագույն-կապտավուն քարից և աչքի են ընկում լավ հղկված, ողորկ մակերեսով։ Ուղեկցող նյութերը, շերտագրական միջավայրը, ինչպես նաև զուգահեռները թույլ են տալիս նման իրերը թվագրել վաղ-հայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանով³⁶։

Քարե սկահակ. Գեղաղիր

Հատկանշական է, որ բարձր ոտքի վրա թասի ձևը հայտնի է եղել ուրարտական նյութական մշակույթին, և դատելով հնագիտական բազմաթիվ հուշարձաններում հայտնաբերված կավե նման անոթների քանակից (Թոփրախ-կալե, Կարմիր-բլուր, Մեծամոր, Նոր-Արմավիր, Արմավիր), այն հանդիսացել է ուրարտական խեցեգործության բնորոշ և առաջատար ձևերից մեկը։ Ուրարտական և հայկական ժամանակաշրջանի անոթների միջև գոյություն ունեցող տիպաբանական կապը մեծ նշանակություն ունի քարե սկահակների տեղական, ուրարտական ակունքները պարզելու համար։

Կնիֆներ: Հայաստանի V—IV դարերի, ինչպես և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի դամբարաններում և հնագիտական այլ հուշարձաններում հանդիպում են ինքնատիպ կնիքներ՝ սկարաբեաձև (սկարաբեոյիդներ) և բազմանիստ, մի մասը՝ քարի տարբեր տեսակներից (սերբուլիկ, խալցեդոն և այլն), մյուս մասը՝

³⁶ Տե՛ս Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղաղիրում, էջ 84—86։

ապակուց. ընդամենը շուրջ երկու տասնյակ³⁷: Այդ կնիքների տակի հարթ երեսի վրա փորագրված են (քարից պատրաստվածների վրա) կամ դրոշմված են (ապակուց ձուլվածների վրա) տարբեր տեսարաններ. մենամարտի (հեծյալի և հետևակայինի, կամ իրենց՝ հետևակայինների միջև), որսի, ինչպես նաև տարբեր տեսակի կենդանիների և գազանների պատկերներ՝ առյուծի, եղջերուի, արջի, վարազի և այլն, մենակ կամ երկուստեք, տարբեր վիճակում՝ կանգնած, վազելիս, իրար հոշոտելիս և այլն: Կնիքներից մեկը, որը փորագրված պատկերներ ունի իր երկու, ներքևի՝ հարթ և վերևի՝ ուռուցիկ երեսների վրա, օժտված է նաև արամեական արձանագրությամբ:

Նշված ժամանակաշրջանում արևմտյան Փոքր Ասիայում մշակույթի և արվեստի մեջ զարգանում է մի խառը ոճ, որը հայտնի է «հունա-պարսկական» անունով: Այդ ոճը, որը առավել ցայտուն կերպով դրսևորվել է քարե կնիքների պատրաստման (գլիպտիկայի) մեջ, խառնուրդ էր գեղարվեստական երեք ուղղությունների՝ տեղական-փոքրասիական, պարսկական և հունական, որոնցից առաջին երկուսը հատկապես որոշիչ են եղել այդ խառը ոճի ձևավորման դործում:

«Հունա-պարսկական» ոճի կնիքների կողքին արևմտյան Փոքր Ասիայի հարևան տերիտորիաներում փորագրվում են կնիքներ, որոնք իրենց մի շարք հատկանիշներով (նյութը, ձևը, սյուժեները) աղերսվում են «հունա-պարսկականների» հետ, բայց ոճի տեսակետից տարբեր մի ուղղություն են ներկայացնում, որի հիմքը հունական արվեստն էր՝ թեպետ արևելյան, պարսկական որոշ ազդեցությամբ: Այդ կնիքները, ավելի ճիշտ նրանց ոճը, հայտնի է «արեւելա-հունական» անունով:

Կնիքների այս երկու խմբի, հատկապես առաջինի հետ են կապվում Հայաստանում գտնված ուշ-աքեմենյան և վաղ-հելլենիստական ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ կնիքները՝ թե՛ իրենց երկու հիմնական ձևերով, թե՛ պատկերված թեմաներով, իսկ մի երկուսը, որոնք ամենայն հավանականությամբ ներմուծված իրեր են, նաև իրենց ոճով:

Այդ կնիքների մեծ մասը, սակայն, նշված ուղղությունների ազդեցությամբ, Փոքր Ասիայում և Հայաստանում առաջացած տեղական, ուրույն ոճին են պատկանում և արտացոլում են գեղարվեստական սեփական սկզբունքներ:

Տեղական կնիքների ոճը բնորոշվում է մարդկային և կենդանական պատկերների դասավորության՝ ընդհանուր կոմպոզիցիայի պայմանականությամբ և սխեմատիկանությամբ, առանձին կերպարների կառուցվածքի համամասնությունների խախտմամբ, կեցվածքի և շարժումների կաշկանդվածությամբ:

Մոտիկից ծանոթանալիս երևում է նաև, որ տեղական կնիքների այդ հավաքածուի մեջ գոյություն ունեն ոճային առանձին ենթախմբեր, որոնց բացահայտումն ու հիմնավորումը, անկասկած, հույժ կարևոր է:

Քննության առնված նյութերի երկու խմբերից յուրաքանչյուրը մշակութային հետաքրքրական և հատկանշական աղբյուրներ է դրսևորում: Շարքային

³⁷ Տե՛ս Ա. Օ. Мнацаканян, Раскопки могильников у селения Атарбекян, т. 5, Г. А. Тирацян, Опыт периодизации материальной культуры древней Армении, ИАНАОН, 1957, № 2, էջ 81—82; А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, էջ 148, Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանում հայտնաբերված բազմախոս կնիքները, ՊԲՀ, 1965, № 1, էջ 271—277:

նյութերը բազմաթիվ թելերով կապված են տեղական նախորդ՝ բրոնզե դարի և վաղ երկաթի մշակույթների հետ, հանդիսանալով նրանց օրգանական շարունակությունը: Հասարակության վերնախավին վերաբերող նյութերը սերտորեն առնչվում են արեմենյան իրանի մշակույթի հետ:

Մի շարք փաստեր գալիս են բացահայտելու Հայաստանի և արևելյան Միջերկրականի երկրների, հունական աշխարհի, փոքր-ասիական երկրամասի միջև հիլենիստական ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող տնտեսական և մշակութային կապերը, որոնց սկզբնավորումը կարելի է դնել ուրարտական պետության գոյության տարիներին:

Այդ աղբյուրների հնարավորությունը հաստատող նյութերից են Արին-բերդում գտնված միլետյան դրամները, Աթենքում կտրված դրամը՝ գտնված Ջանգեզուրում, Հայաստանում հայտնաբերված բազմաթիվ սկարաբեաձև կնիքները, գեղարվեստական մետաղագործության որոշ նմուշներ, հոնիական խեցեգործության հետ առնչվող գունազարդ խեցեղենը, իջևանում պեղումների ընթացքում գտնված շենքի՝ հավանաբար տաճարի, պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մոդելը, որը, հնարավոր է, արտացոլում է Հայաստանի՝ Փոքր Ասիայի ճարտարապետության հետ ունեցած որոշ առնչություններ:

Վերը բերված հնագիտական նյութերը հնարավորություն են տալիս նաև եզրակացնելու, որ վաղ հայկական մշակույթի ձևավորման գործում մեծ դեր են խաղացել ուրարտական ավանդները:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷՊՈՍԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇԵՐՏԸ

Առասպելները: Հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի կարևոր մասն են կազմում հնագույն առասպելները, որոնք մասամբ կապված են նաև հայոց սկզբնական պատմության և կրոնի հետ:

«Հնաքույն բանաստեղծության մի տեսակն են և առասպելները: Դրանք փոքրիկ զրուցիկներ են, որոնց մեջ, ըստ նախնական աշխարհայեցողության ու հավատալիքների, բնությունն ու հասարակական ձևերը անգիտակցորեն մշակված են ժողովրդի երևակայությամբ: Դրանց մեջ ոգիների, դուցազների կամ աստվածների պատկերով ձևավորված ու դրոշմված են նախնական ժողովուրդների հայացքը, մի կողմից՝ հասարակական հարաբերությունների, մյուս կողմից՝ բնության ուժերի և երևույթների վրա»³⁵:

Հայերի հնագույն և ամենանշանավոր առասպելներից է Հայկի և Բելի զրույցը: Այն բերված է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Սեբեոսի «Պատմության»՝ Անանուն պատմիչին պատկանող ներածական գլխի մեջ և հիշատակվում է Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտություն» և «Տոմարագիտություն» աշխատություններում:

Հայկը՝ մի հսկա աղեղնավոր, բմբուս և ազատասեր հերոս, չկամենալով հեթարկվել Բելին, որը փորձում է բռնանալ բոլորի վրա, իր որդիների հետ հեռանում և հաստատվում է Հայաստանում: Բելը նրան առաջարկում է վերադառնալ և հնազանդվել իրեն, սակայն Հայկը մերժում է: Այն ժամանակ Բելը

35 Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. I, Երևան, 1944, էջ 19: